

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОСОБИСТІСНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Розглядаються проблематика формування особистісної рефлексії у студентів, її структурні компоненти, ознаки, рівні розгортання рефлексивності та представлена модель функціонування особистісної рефлексії.

Ключові слова: особистісна рефлексія, компоненти особистісної рефлексії, види прояву рефлексивної активності.

Постановка проблеми

Вступ. Наше сьогодення відзначається високою мінливістю культурних впливів, безперервною зміною вимог до пріоритетів, настанов, цінностей. Така ситуація зумовлює об'єктивну необхідність у здійсненні особистісної рефлексії, що покликана посилити адаптивні, самоактуалізовані можливості людини й ті особистісні, стрижневі якості, які визначають її самоцінність і мають бути збережені в процесах соціального самовираження, захищені від нівелювання зовнішніми впливами, розкриті в продуктивному творенні.

Аналіз останніх досліджень. Специфіка сучасного стану вивчення проблеми особистісної рефлексії така, що цей феномен досліджується закордонними науковцями у різних прикладних аспектах психологічного пізнання. Це — дослідження у сфері педагогічної психології (М. Екенберг, М. Ментей, Я. Мун [1; 2]), психології розвитку (Я. Хойєр, А. Клейн, С. Вайтбоне, К. Топі, Я. Барські [5; 16]), психології особистості (С. Бачос, Я. Шнедер та ін. [12; 13;]).

Інтерес до рефлексії зумовлюється і тенденціями сучасної науки. Значне накопичення знань, домінування предметного пізнання з превалюванням аналітичних методів, призводить до необхідності пошуку місця людини у науці та культурі, розкриває особистісну рефлексію як життєво необхідну функцію.

Вітчизняні дослідження рефлексії були розпочаті Н. Гуткіною і С. Степановим. Н. Гуткіна виділяє логічну, особистісну й міжособистісну рефлексію. Перша наявна у форматі мислення, друга — в афективно-потребовій сфері та у «Я» людини, а третя — у царині взаємин з іншими людьми [5; 6; 8].

В українсько-російській психології конструктивний внесок у створення теоретичних засад зазначеної проблеми, в основному — в диференціацію, конкретизацію та операціоналізацію предмета рефлексії, здійснили Б. Ананьєв, Л. Божович, С. Рубінштейн, В. Роменець, В. Столін, П. Чамата та ін. [5; 8]. Гносеологічні характеристики рефлексії та її вираження у мисленневих і, зокрема, пізнавальних процесах розкриті у працях Г. Антипова, О. Огурцова, В. Зарецького, С. Степанова [1; 5]. Питання інтелектуальної та особистісної рефлексії розроблялися в дослідженнях В. Давидова, Г. Голіцина, Б. Ельконіна та ін. [12; 14]. Проблемаам з'ясування генетичних чинників рефлексії також присвячено чимало наукових праць, виконаних у психологічній школі С. Максименка [10; 11]. Окремі ґрунтовні розвідки проблематики рефлексії також здійснили О. Анісімов [1], А. Карпов [5], В. Лефевр [14], Г. Щедровицький [16].

Мета статті — визначити структурні компоненти особистісної рефлексії студентів технічного напрямку навчання, їх зміст та сутність.

Виклад основного матеріалу

Сучасний етап розвитку вищої освіти передбачає якісну зміну підходів до визначення його змісту, а також форм навчально-пізнавальної діяльності студентів. Це пов'язано з формуванням нової парадигми вищої освіти, в основі якої лежить розвиток особистості. Розуміючи освіту як становлення особистості, слід відмітити, що вона допомагає студентам «обрати себе», побудувати світ власного знання, оволодіти твор-

чими способами вирішення наукових і життєвих проблем, відкрити рефлексивний світ власного «Я» та навчитися керувати ним.

Рефлексивний характер освітньої діяльності дає змогу повно реалізувати позитивний потенціал педагога та студента в розумовому, соціальному і духовному розвитку, культивує особистісну рефлексію як постійно діючу систему самоорганізації внутрішньої активності суб'єктів навчання.

Проектування нових форм навчання дослідниками пов'язується з задачами цілеспрямованого формування особистісної рефлексії. Проблема визначення психологічних умов розвитку особистісної рефлексії в навчальній діяльності все частіше виступає предметом дослідження, а розроблення засобів її формування дає практичну можливість керувати розвитком суб'єкта й удосконаленням його діяльності. У цьому контексті особистісна рефлексія визначається як здатність усвідомлювати власну діяльність, її результат і спосіб, який привів до аналізу власних засобів пізнання. Розвинута здатність до особистісної рефлексії підвищує результативність навчання, допомагає усвідомлювати ефективні способи діяльності, їх систематизацію, узагальнення, що веде до неперервного удосконалення особистості на шляху життєдіяльності.

Проблема особистісного та професійного розвитку знаходилась і знаходиться в центрі уваги вітчизняної та зарубіжної психології (Б. Анан'єв, Л. Анциферова, О. Асмолов, Г. Балл, І. Бех, О. Бодальов, Л. Божович, Л. Виготський, П. Гальперін, О. Запорожець, О. Лазурський, О. Леонт'єв, В. Мясіщев, А. Петровський, К. Платонов, С. Рубінштейн, В. Шадріков, Д. Ельконін та ін.; А. Адлер, Ж. Піаже, К. Роджерс, З. Фрейд, В. Штерн, Е. Еріксон, К. Юнг та ін.) [1; 2; 4; 6; 7].

На нашу думку, цілісний конструкт особистісної рефлексії може бути заснований лише на інтегрованому науковому знанні, оскільки тільки таке знання дає студентам повну картину як навколишньої дійсності, так і професійно-педагогічної діяльності. В межах інтегрованого розуміння рефлексії В. Бездухов виділяє такі її рівні:

- 1) загальнонаукова рефлексія;
- 2) теоретична педагогічна рефлексія;
- 3) практична педагогічна рефлексія [3].

Виходячи з рівнів рефлексії, формування рефлексивних відносин необхідно починати з практичної рефлексії. Перш ніж вчинити будь-яку дію, студент повинен осмислити, що він збирається робити, іншими словами відрефлексувати свою діяльність в певній конкретній ситуації, і вже від цього йти до вищих рівнів рефлексії. Формування рефлексії студентів, тобто «сходження» на найвищий її рівень — загальнонауковий, як критеріальний стосовно всіх інших рівнів, сприяє становленню рефлексивної позиції студента як сукупності рефлексивних відносин [11; 15; 16].

Науковці, активно досліджуючи основи формування і розвитку індивідуального, колективного чи історичного суб'єкта, все частіше звертаються до категорії «особистісна рефлексія». Попри досить значний обсяг теоретичної та прикладної розробки даної проблеми, вона і досі викликає гострі дискусії [5; 7]. У літературі немає єдиної думки щодо психологічної природи досліджуваного феномену, недостатньо вивчені механізми особистісної рефлексії та їх прояви, дискусійним є і питання про усталену дефініцію поняття «особистісна рефлексія» і ту психічну реальність, яка цим терміном позначається. Значної уваги потребує теоретичне й експериментальне дослідження психологічних умов розвитку рефлексії на різних етапах онтогенезу.

Отже, дослідження особистісної рефлексії ґрунтується на комплексі сучасних наукових підходів. І в межах цього дослідження особистісна рефлексія спрямована на самопізнання людиною самої себе, аналізі своїх дій, вчинків відповідно до особливостей сфери людської діяльності, в якій вона проявляється. Отже, в нашому дослідженні особистісна рефлексія — це інтегральна людська здатність, яка включає в себе стан (аналіз власних психічних станів), властивість (спрямована на усвідомлення власних дій) і процес (організація та регуляція поведінки та діяльності), іншими словами особистісна рефлексія — це здатність свідомості, яка показує нам те, що всередині системи свідомості є певна здатність або спосіб роботи цієї системи.

Розглядаючи особистісну рефлексію як інтегральну людську здатність, можемо окреслити зміст і виокремити її складові, що зображено у наступній моделі (рис. 1):

Рис. 1. Змістова модель складових особистісної рефлексії

Слабка розробленість тематики особистісної рефлексії не дає можливості цілісно оцінити структурну організацію цього феномена. Зважаючи на це, нами пропонується розглядати такі складові особистої рефлексії, як:

- усвідомленість тілесного (фізичного) «Я»;
- усвідомленість своїх почуттів і емоцій;
- усвідомленість інтелектуальних операцій «Я»;
- усвідомленість ціннісного (світоглядного, духовного) «Я» (рис. 1).

Сучасний стан проблеми умов становлення особистісної рефлексії дає її фрагментарні описи, а також уявлення про те, що дотепер не було спроб опису й досліджень умов становлення особистісної рефлексії. Нами зроблений теоретичний синтез психологічних умов розвитку рефлексії та окреслено наступні: проблемна ситуація (у нашому випадку навчання), активність, відвертість своїх переживань і думок перед іншими людьми, наявність свідомого розуміння, усвідомлення своїх переживань про тілесну, плотську, інтелектуальну і духовну суті, автономність вибору.

Отже, особистісна рефлексія має свої певні етапи, ознаки, рівні, на яких вона проявляється (табл. 1):

Таблиця 1

Змістовні компоненти особистісної рефлексії

Змістовні компоненти	Параметри рефлексії	Сутність вияву особистісної рефлексії
Етапи	Доопераційного мислення	Усвідомлення мети і результатів власних дій
	Конкретної операції	Усвідомлення послідовності власних дій
	Формальної операції	Усвідомлення логічних операцій, проведених на власних діях
Рівні прояву	Ситуативний	Неможливість діяти звичним способом, аналіз власної діяльності, логічність і послідовність розповіді і пояснень
	Діяльнісний (цілісно-особистісний)	Внутрішній конфлікт, неузгодженість Я-модальностей студента
	Стратегічний	Вихід на проблеми буття, усвідомленість важливості ситуації /події для життя, розуміння сенсу діяльності — навіщо, заради чого потрібно здійснити певні дії, й водночас усвідомлення цінності — чому це важливо
Ознаки	Орієнтація на навчальну діяльність	Спрямованість мислення студента на самого себе, на власні процеси привласнення соціального досвіду, на усвідомлення структури діяльності учіння та його результатів
	Осмисленість	Цілісне уявлення і пояснення події, розуміння того, що відбувається
	Організованість	Внутрішня логіка здійснення діяльності, взаємопов'язаність, послідовність, логічність
	Обґрунтованість	Контроль та оцінка своєї активності, умотивованість дій
Види прояву рефлексивної активності	Афективний	Експресія і контроль своїх емоційних станів, переживань
	Когнітивний	Логічність пояснень, усвідомлення причин, мотивів, перцепція
	Конативний	Поведінкові прояви

Механізм рефлексування тісно пов'язаний із рівнем розвитку таких ознак рефлексії, як *осмисленість, організованість й обґрунтованість*.

Організованість — це ознака рефлексії, яка вказує на те, наскільки студент здатен рефлексувати: в подальшому згадує події, пов'язує одну подію з іншою, відтворюючи факти, ухвалюючи, наскільки послідовні, логічні й умотивовані його вчинки у сьогоденні, чи розглядає зв'язки з майбутнім, виходячи з теперішніх подій, встановлює причинно-наслідкові зв'язки.

Осмисленість — ця ознака рефлексії здійснює основний внесок у формування нових смислів і характеризує доцільність діяльності суб'єкта, його осмисленість, усвідомленість ситуації, дає змогу студенту зрозуміти, навіщо відбулася та чи інша значуща подія, чому саме так він поступив.

Обґрунтованість — ще одна ознака рефлексії, яка дає змогу знайти підстави і причини події й проаналізувати те, що відбулося в конкретній ситуації, оцінити значущість, вагомість події для себе, для життя у цілому.

Проаналізовані ознаки рефлексії беруть участь у формоутвердженні й зміні ціннісно-сислової сфери, а також спрямовують рух-поступ студента до засад своїх учинків. Так, процеси *організованості* особистісної рефлексії переважно впливають на оформлення та зміни мотивів, процеси осмисленості — смислів, а з допомогою обґрунтованості змінюються ціннісні орієнтації та цінності. Властивості особистісної рефлексії по-різному співвідносяться між собою, характеризуючи різний ступінь взаємозв'язку [2; 3].

Специфіка дії смисло-рефлексивного механізму виявляється і залежно від *рівнів рефлексування* [4]. Так, рефлексія може здійснюватися на *ситуативному* рівні (коли студент під час виконання конкретного виду діяльності зіштовхується з неможливістю її здійснення звичним способом), *цілісно-особистісному* або *діяльнісному* (при виникненні внутрішніх конфліктів, при неузгодженості Я-модальностей студента) чи *стратегічному* (коли студент виходить на проблеми буття, цілісно уявляє свою життєдіяльність і те, яку роль певна ситуація або справа відіграє у його житті).

Якості та рівні функціонування особистісної рефлексії у процесі розвитку природно виявляються у різних *видах активності* — *афективній* (емоційні переживання), *когнітивній* (думки, перцепція); *конативній* (поведінковій).

Зрозуміло, що проблема особистісної рефлексії є змістовно строката та науково необхідна для досліджень тому, що саме особистісна рефлексія у позитивно створених психолого-педагогічних умовах здатна відтворити паритетні стосунки між викладачем і студентом, що приведе до професійного становлення та гармонійної самореалізації майбутнього фахівця.

Висновки

Структура особистісної рефлексії складається з рефлексивно-когнітивного, рефлексивно-афективного та рефлексивного оціночно-регулятивного компонентів. Структурні компоненти особистісної рефлексії діють взаємопов'язано та визначають становлення особистісної, самодетермінованої регуляції, яка обумовлює усвідомлену організацію людиною свого життя та розвитку.

Наповнення паритетної освітньої діяльності викладача та студентів сутнісним рефлексивним змістом у контексті їхньої безперервної розвивальної взаємодії створює психологічні умови для розвитку особистісної рефлексії усіх учасників процесу навчання. Утворюється система зв'язків взаємин викладач-студент, які вийшли із статусного і рольового функціонування в такий рефлексивний простір взаємодії, де місце, способи дії не задані, а вперше мають бути вибудовані самою індивідуальністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Н. Г. Способность к рефлексии как существенный компонент интеллектуальной культуры современного специалиста / Н. Г. Алексеев // Проблемы и методы формирования интеллектуальной культуры специалиста. — Новосибирск, 1984. — С. 100–102.

2. Анисимов О. С. Рефлексивная акмеология / О. С. Анисимов. — М. : РАГС, 2008. — 215 с.
3. Бездухов В. П. Нравственно-ценностная сфера сознания студента: диагностики и формирование: моногр. / В. П. Бездухов, Т. В. Жирнова. — М. : Московский психолого-социальный ин-т, 2008. — 202 с.
4. Богин В. Г. Обучение рефлексии как способ формирования творческой личности / В. Г. Богин ; под ред. И. Я. Лернера, И. К. Журавлева. — М. : РАО, 1993. — 320 с.
5. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. — 2003. — Т. 24. — № 5. — С. 45–57.
6. Леонтьев Д. А. Рефлексия как предпосылка самодетерминации / Д. А. Леонтьев // Психология человека в современном мире: материалы Всерос. юбилейной науч. конф., посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна (15–16 окт. 2009 г., г. Москва) / отв. ред. А. Л. Журавлев [та ин.]. — М. : Изд-во ИП РАН, 2009. — Т. 2. — С. 40–49.
7. Мамардашвили М. К. Форма и социальное мышление / М. К. Мамардашвили. — М., 1968. — С. 380.
8. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — М. : Наука, 1973. — 424 с.
9. Цукерман Г. А. Обучение учебному сотрудничеству / Г. А. Цукерман, Н. В. Елизарова, М. И. Фрумина, Е. В. Чудинова // Вопросы психологии. — 1993. — № 2. — С. 27–43.
10. Чепелева Н. В. Психологическая герменевтика — наука о понимании / Н. В. Чепелева // Практична психологія та соціальна робота. — 2001. — № 3. — С. 8–10.
11. Черный Е. В. Инициирование профессиональной рефлексии у педагогов / Е. В. Черный // Практична психологія та соціальна робота. — 2002. — № 3. — С. 1–4.
12. Шаров А. С. Рефлексивные механизмы простраивания и связывания границ «Я» / А. С. Шаров // Университеты как регионообразующие комплексы. — Омск : Изд-во ОмГПУ, 2004. — С. 276–280.
13. Шаров А. С. Онтология рефлексии: природа, функции и механизмы / А. С. Шаров // Рефлексивные процессы и управление. — 2005. — Т. 5. — № 1. — С. 71–92.
14. Шаров А. С. Ограниченный человек: значимость, активность, рефлексия: моногр. / А. С. Шаров. — Омск : Изд-во ОмГПУ, 2000. — 358 с.
15. Шрейдер Ю. А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания / Ю. А. Шрейдер // Вопросы философии.— 1990. — № 7. — С. 32–41.
16. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. — М., 1995. — 800 с.

Фурман В. В.

СТРУКТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТНОЙ РЕФЛЕКСИИ

Рассматривается проблематика формирования личностной рефлексии у студентов, ее структурные компоненты, признаки, уровни реализации рефлексивности и представлена модель функционирования личностной рефлексии.

Ключевые слова: личностная рефлексия, компоненты личностной рефлексии, виды проявления рефлексивной активности.

Furman V. V.

STRUCTURAL ORGANIZATION PERSONAL REFLEXION

This article examines the issues shaping personal reflexion students, structural components, features, and level of deployment reflektyvnosti presented model of personal reflection.

Key words: personal reflection, personal reflections components, views display reflective activity.